

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כג, תשל"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

האטימולוגיה העממית

אם נשאל קהל דוברי עברית, מה פירוש המלה צביון, אין ספק, שהתשובה תהיה גון, צבע או כדומה. אולם אם נפנה אל מקורות העברית, נראה, שאין צביון אלא רצון, חפץ. אומר, למשל, מדרש דברים רבה: "יצתה בת קול ואמרה: עדיין לא הגיע צביונו של הקב"ה (פלומר: רצונו של הקב"ה) לחדש את עולמו". בכתובה מתקופת הגאונים (לשוננו ל' [תשכ"ו], עמ' 210) החתן מצהיר, שהוא לוקח בתולה פלונית לאישה "מן דעתי ומן צביון נפשי". פלומר: מרצוני. וכן כותב עגון: "אם דירותינו שביפו אינן נאות, ואם שאר דברים שבארץ אינם לפי צביונו, פרחים שבארץ נאים, וכדאי לותר בשבילם על כמה מצרכינו" (תמול שלשום, עמ' 455). ברור הדבר, שמלה זו גזרה מן השורש צבה, שהוראתו רצה, חפץ, חמד; ומשורש זה באה המלה המקראית צבי בפניני לארץ-ישראל "ארץ הצבי", שאין פונתו אלא שהיא "ארץ חמדה", שפל העולם חפץ בה!

מה קרה אפוא למלה צביון?

במילון העברי באות המלים קבוצות קבוצות, וכל קבוצה מורכבת מן המלים הגזרות משורש אחד: כך, למשל, מן השורש מצא, מלבד הפועל מצא על בניינו, גזרים השמות: מציאה, מציאות, אמצאה, הימצאות, ממצא ועוד; והתארים:

1. "מה צבי זה אין עורו מחזיק את בשרו וכו'" (כתובות קיב ע"א)

אינו פירוש אטימולוגי, אלא דרשה.

מצוי, מציאותי, נמצא ועוד. ההשתייכות לשורש אחד מבהירה לדוברים את משמעות היסוד של המלים, מקלה על הזיכרון, מחזקת ומייצבת את מעמד המלה בלשון. מלה בודדת בלשון, באין קשר למלים אחרות, עשויה להיות רפויה, בלתי מובנת לדוברים, עד להיטשטש או להישכח. כך קורה לפעמים, שתודעת הדוברים מקשרת מלה כזאת לשורש אחר או למלה אחרת ויוצרת קשר אטימולוגי חדש, שונה מן הקשר האטימולוגי ההיסטורי של אותה מלה. ואז משנה לעתים המלה את צורתה הפונית או את משמעה או את שניהם.

כך קרה למלה צביון: אחרי ששורשה - צבה - נדיר אף במקורותינו העתיקים ונעלם לחלוטין בעברית המודרנית, התקשרה המלה, בהפכה או בתת-הפכה של הדוברים, עם שורש אחר, הוא השורש צבע - וכמובן, קרה דבר זה אצל המספר הרב של דוברי עברית, שאינם משמיעים את העיצור עיין, ושלפי הגייתם אין בין צבה בה"א לצבע בעיין ולא כלום. וכיון שהסיומת -וין משמשת בעברית המודרנית כציון של הקטנה (כגון ילדון - ילד קטן, כלבון - כלב קטן), נתפס צביון כצבע עמום, לא מובהק מעין גון או תת-גון. על כן שכנה או יישוב, שיש להם לפי הביטוי הרווח צביון דתי, הרי הם מקומות, שיושביהם אינם דתיים ממש, אלא שומרים על מעין חיצוניות דתית: יש בו בית-הכנסת, חלק מן הציבור מתכנסים בו בשבתות, רובם צמים ביום הכיפורים, וכיוצא באלה.

תהליך לשוני זה ידוע לחוקרים זה למעלה ממאה שנה,

והראשונים שעסקו בו נתנו לו את השם "אטימולוגיה עממית". פלומר, אינה דומה לאטימולוגיה המקובלת, לאטימולוגיה של המלומדים, המקשרת מלה עם שורשה והדנה בגלגולי המלה במשך הזמן, מתקופה לתקופה ומלשון ללשון – אלא אטימולוגיה של הדיוטות, הבודה קשרים אטימולוגיים חדשים ומקשרת מלה עם מלה אחרת שלא לפי ההתפתחות ההיסטורית הריאלית.

אולם במשך הזמן השתנתה השקפת החוקרים על תופעה זו, ושוב אין רואים בה תהליך שולי, אשר חל על מלים בודדות בעטיים של דוברים בורים, אלא נטייה פלילית של הדוברים – משפילים ובלתי-משפילים פאחת – המקבצים את המלים משפחות משפחות ויוצרים קשרים חדשים, כאשר הקשרים הישנים נעלמו או התרופפו. ואף על פי שהמונח "אטימולוגיה עממית" לא חדל להתקיים, משמשים על ידו מונחים אחרים, כגון "אטימולוגיה סינכרונית", פלומר אטימולוגיה בתוך תקופה אחת, בניגוד ל"אטימולוגיה דיאכרונית" או היסטורית, וכגון "אטימולוגיה סטאטית" לעומת "אטימולוגיה דינאמית" ועוד. אפשר לומר, שהאטימולוגיה המקובלת, ההיסטורית, מקשרת את המלים לפי קוים אנכיים, במשך התפתחות הלשון, ואילו האטימולוגיה "העממית", הסינכרונית, מקשרת אותן לפי קוים אופקיים, בתוך אוצר המלים הקיימות בזמן אחד.²

---

2. ראה: ח' רוזן, עברית טובה, ירושלים 1967, עמ' 36 ואילך;

י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 37, 69, 67 ועוד.

על פי תופעה זו אפשר להסביר את השימוש המודרני של המלה תוכן. הוראתה במקרא היא "מידה": "ותוכן לבנים תתנו" (שמ' ה, יח) אמרו המצרים לבני ישראל; פלומר: תנו כמות לבנים כפמות שנתתם מקודם; "האיפה והבת תוכן אחד יהיה" (יח' מה, יא) רוצה לומר, שהמידה ששמה איפה והמידה ששמה בת תוכן אחד הן, מידה אחת הן. ואילו היום אנו מדברים על "תוכן" של בקבוק, מה שהבקבוק מכיל, ובהשאלה על "תוכן" של נאום, של סיפור, הרעיון הגלום בהם. גם כאן השורש המקראי תכן בהוראת "מדד" – כמו בפסוק של ישעיהו (מ, יב) "ושמים בזרת תכן", שפירושו: מדד את השמים – כבר נעלם בלשון חכמים, והוא משמש היום רק בצורות ספורות, כגון תכנית, תכנייה, מתכונת, ייתכן, אשר אינן מגלות את משמעות היסוד, המשותפת להן ולתוכן – ולכן התקשרה מלה זו לשורש חדש, תוך, ונתפסה בהוראת "מה שבתוך", ה"תוך" של הדבר, כאילו הנון היא סופית, הנוספת על השורש.

שתי המלים צביון ותוכן ניתקו אפוא משורשן ההיסטורי והתקשרו בתודעת הדוברים לשורש חדש: צביון עברה מן צבה אל צבע, ותוכן מן תכן אל תוך. בשני המקרים הייתה תוצאת התהליך שינוי המשמע בלבד, ולא שינוי של כתיב או של מבטא.

נתבונן עתה במלה מסטורין, שהוראתה "סוד, רז". מלה זו, הבאה בתלמוד ובספרות המודרנית, שאולה היא מן היונית *mystérion*. לפי הגייתה של המלה היונית, ולפי המצטקים

הרגילים בימי המשנה בין היונית לעברית, ראיה מלה זו שתיפתב בטיית - וכך אמנם אנו מוצאים אותה בנוסחאות אחדות. אולם בנוסחאות אחרות אנו מוצאים מסתורין בתיי, וברור, שהשפיע כאן השורש העברי ס.ת.ר: מסתורין הובן כדבר נסתר, דבר סתר.

במילון העברי של היום שתי מלים דומות: בָּמָה, בימה. הראשונה מקראית, והוראתה גב, גבעה, מקום גבוה ובעיקר -מקום גבוה המיועד לפולחן: "כי זבח היום לעם בבָּמָה" (שמ"א ט, יב), "רק הבָּמָה לא סרו" (מל"ב יב, ד) וכו'. המלה בימה שאילה היא מן היונית ונכנסה לעברית בלשון המשנה; הוראתה "דוכן, מקום מורם, שהנאם עומד עליו לפני העם או שבית-הדין יושב בו"; על כן שנינו במשנה (סוטה ז, ח) המתארת את מעמד הַקָּהֶל, שכאשר צריך המלך לקרוא את התורה בציבור "עוֹשֵׁן לוֹ בִּימָה שֶׁל עֵץ בַּעֲזָרָה". מוצדק אפוא לכנות בשם בימה את המבנה, שהשחקנים עומדים בו בהצגות תיאטרון, שהוא מורם ממקום מושב הצופים, או את דוכן הנאם באספת עם ברחוב, המוגבה מעל לרחוב עצמו, ודברים דומים. והנה רבים מאוד קוראים את אלה בשם בָּמָה, אע"פ שאין כאן גבעות ואין פולחן. המלה המקראית, השכיחה מאוד בתנ"ך ומשום כך ידועה יפה לרבים, ניצחה את המלה השאילה: לסברת הדוברים בימה ובמה דבר אחד הן, והצורה המקראית, כמובן עדיפה, וכך אומרים בָּמָה גם במקום שראוי היה לומר בימה. אכן השם בימה התקיים בשמו של התיאטרון הלאומי "הבימה".

זו דוגמה של אוטימולוגיה עממית, ששינתה את הצורה הפוניטית של המלה והפכה בימה לבמה, אולם שינוי סמאנטי – פלומר שינוי משמעות בלבד – מצוי הרבה יותר משינוי פוניטי, לכל הפחות בעברית.

בדרך זו השתנה משמע המלה טרוניה. היא גזרה מן היוונית tyrannia = "שלטון עריץ ותקיף", והוראתה במקורותינו "חזקה, תקיפות". כאשר אמרו חכמינו (בבלי ע"ז ג ע"א) "אין הקב"ה בא בטרוניא עם בריותיו" התכוונו לומר, שאינו בא בחזקה ובעריצות, ונהג עמם לפנים משורת הדין; וכן השתמשו במלה זו בפסיקתא רבתי, כאשר דרשו (פסקה ט"ו, עו עמ' ב) "גאלת בזרוע עמך – בטרוניא", פלומר בכוח ובתוקף. אולם במשך הזמן נשכח המקור הלועזי והמשמע המקורי של המלה, עד שהיא משמשת היום בהוראת "תלונה, תרעומת", פנראה לפי דמיון הצליל שבין המלים, אפילו הוא דמיון קלוש: "בא אליי בטרוניה" פירושו בלשונו "בא אליי בתלונה".

האוטימולוגיה העממית מצויה הרבה בהסברים האטימולוגיים שבתנ"ך. הפתוב (בר' ב, כג) "לזאת יקרא אשה פי מאיש לקחה זאת" עושה איש ואשה כצורות זכר ונקבה של שם אחד, אע"פ שגם הצורות העבריות עצמן גם המקבילות בשפות שמיט אחרות מצביעות, ששתי המלים נובעות משרשים שונים.

בסיכום אפשר לומר, שתהליך זה מתפתח, כאשר מלה

אחת נמצאת בודדת באוצר המלים, בלא מלים אחרות, הגזרות באופן ברור משורש אחד המשותף לה ולהן. אמנם גם בתנאים אלו יש מלים, החזקות די הצורך לעמוד בבדידותן, כיון שהן נפוצות וידועות היטב: למשל, שום דבר לא אירע למלה בית בשל היותה בודדת במילון העברי³: היא פה שכיחה ומסמנת מושג פה יסודי, שלא יכלה להישכח או להתרחק מהוראתה הראשונה. אבל מלים חלשות יותר נתונות בסכנה, כאשר אין להן רֵעַ בלשון, ואז, אם נמצא שורש או מלה הקרובים להן בצליל ובמשמע, עשויות הן להיגרר אחריהם ולהסתפח להם.

בחידושי לשון של ימינו נוצלה האטימולוגיה העממית, ניצול רב, ובכוחה אנו משתמשים במלים עבריות הדומות בצלילן למלים לועזיות, אגב שינוי הוראתן וקירובן להוראת המלה הזרה: מטכה, שהייתה בתנך "ציקה" או "פיסג", נהפכה ל-mask, שאנו שמים על פנינו בפורים; תייר נעשה מ"מרגל" ל-tourist; "אשף", במקרא "קוסם", היום chef טבח מעולה, וכאלה רבות⁴.

---

3. "ביית" שבמשנה (ביצה ה, ה, ז) וחידוש ימינו "ביות" וכו' נזורים

מן "בית" הגיל.

4. שדר ברדי' בשבועון הלשון שבעריכת א' בנדויד.